

## FƏAL TƏLİM METODLARI ANLAYIŞI VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Fəal təlim metodları şagirdlərin tədris prosesinə yüksək səviyyədə cəlb edilməsi, habelə onlara verilən problemlərin həllində müstəqil fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi ilə xarakterizə olunan tədris metodlarıdır. Fəal təlim metodları (bundan sonra FMT) anlayışı ədəbiyyatda XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində yaranmışdır. Prof. Y. Kərimov ondan təhsil sistemində istifadə olunan, sosial-psixoloji təsir və hadisələrin istifadəsinə əsaslanan metodlar qrupunu xarakterizə etmək üçün istifadə etmişdir. Onun fikrincə, aktiv olan metodlar deyil, tədrisin özüdür. (5)

Artıq təlimin reproduktiv xarakter daşımağı dayandırdı və şagirdlərin şəxsi təcrübə və bacarıqlarını toplamaq və təkmilləşdirmək üçün müstəqil fəaliyyətinə çevrildi. Müxtəlif alimlər pedaqogikanın ayrıca elmi fənn kimi formalaşmasından əvvəl də tədris prosesinin intensivləşdirilməsinin zəruriliyindən danışmışlar. Tədris prosesinin intensivləşdirilməsinin zəruriliyindən danışan klassik pedaqoqlar J.J. Russo, K.D. Uşinski, Y.A. Komenski, I.G. Pestalozzi, M. Muradxanov, Y. Talıbov, Ə. Ağayev, Y. Kərimov, F. Rüstəmov və başqaları idi.

Öyrənmə prosesinin fəallaşdırılması ideyasına psixoloqlardan B.G. Ananyev, B.F. Lomov, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinstein, Ə. Əlizadə, H. Əlizadə, R. Əliyev və başqaları yanaşırdılar. Fəal tədris metodlarının inkişafı pedaqoq və müəllimlərin şagirdlərin zehni və idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək və onların özünü həyata keçirməsinə töhfə vermək istəyi ilə bağlıdır.

Fəal təlim metodlarından istifadə edərkən şagirdin rolu dəyişərək itaətkar yaddaş qurğusundan təhsil prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir. Bu yeni rol və onun fərdi xüsusiyyətləri müasir uğurlu insanın bütün zəruri bacarıq və keyfiyyətlərinə malik olan aktiv şəxsiyyəti formalaşdırmağa imkan verir [4].

Fəal təlim prosesi pedaqoji, təşkilati və idarəetmə üsullarından kompleks şəkildə istifadə etməklə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılmasına yönəlmiş tədris prosesinin təşkili və aparılmasıdır. Tədris prosesinin aktivləşdirilməsi təlimin metod və formalarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də tədris prosesinin strukturunun və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Fəal təlim metodları sistemində təhsil müəllimin (öyrədən) müstəsna məsuliyyəti kimi çıxış etmir. Burada öyrənmə bir qrup şagirdin (FTM iştirakçılarının) əks fəaliyyətinin nəticəsidir. Məhz qrupda qarşılıqlı stimullaşdırma effekti, rəqabət və dəstəyin təsiri yaranır, iştirakçılar bir-birlərinin uğur və uğursuzluqlarına rəğbət bəsləyir, tərəfdaşlarının hərəkətlərini təhlil edir və qiymətləndirir, təcrübələrini onlarla bölüşür, şagirdlər növbə ilə həm müəllim, həm də öyrənən kimi çıxış edir. Qrup effekti burada özünü göstərir. Əvvəlcə FTM müəxəssislərin yenidən hazırlanması sistemində geniş yayıldı. Burada sürətləndirilmiş hazırlıq vaxtları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, buna görə də FTM xüsusilə oyun əsaslı tədris metodları geniş populyarlıq və tanınma qazanmışdır.

FTM-dan istifadə edərək təlim prosesinin strukturu müəyyən prinsiplər əsasında hazırlanmışdır, bunlara aşağıdakılar daxildir: fərdi oriyentasiya, dəyişkənlik, seçicilik və qarşılıqlı yardım prinsipi. Fərdi oriyentasiya prinsipi hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan və hər bir şagirdə bu tələblərə uyğun təhsil almaq üçün yaradıcı və əqli qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artırmaq imkanı verən çoxşaxəli təlim sistemidir.

Təlimin fərdiləşdirilməsi biliklərin həcminə uyğun aparılmalıdır ki, bu da hər tərəfdən daha çox maraqlanan şagirdlərə bu fənni elmi və tədris məqsədləri üçün öyrənməyə imkan verməlidir; Şagirdin aldığı təhsilin istiqamətini müstəqil seçmək hüququnu aldıqda və müəyyən miqdarda materialın öyrənilməsində dəyişikliklərə icazə verildikdə, tədris prosesinin strukturu, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğundur.

Dəyişkənlik prinsipi təlim prosesinin istiqamətini lazımi vaxtda dəyişmək imkanı ilə müəllimin qoyduğu tələbləri və şagirdlərin istəklərini nəzərə almaq əsasında müxtəlif təlim sahələrinin birləşdirilməsini tələb edir. Hər bir şagirdin fərdi imkanları və əmək bazarının tələbləri nəzərə alınmaqla müxtəlif təlim variantları yaranır və dəyişir. Bu prinsip ayrı-ayrı fənlərin dərindən öyrənilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Seçicilik prinsipi şagirdlərə əlavə akademik fənlərin - seçmə (seçmə və ya dərinləşdirilmiş) kursların seçimində mümkün olan maksimum müstəqilliyin təmin edilməsi, bunun əsasında şagirdin və onun fərdi xüsusiyyətlərinə cavab verən unikal bilik dəstlərinin və ya bir neçə əlaqəli ixtisasların əldə edilməsidir.

Qarşılıqlı yardım prinsipi şagirdlərlə təhsil təşkilatının işçiləri arasında etimad münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, habelə şagirdin şəxsiyyətinə inam və hörmətin inkişaf etdirilməsi və ona müstəqilliyin inkişafı, təşəbbüskarlıq və fərdiliyin təzahürü üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Nəticəyə görə məsuliyyət. Bütün fəal təlim metodları bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə və ya keyfiyyətlərə malikdir. Çox vaxt aşağıdakı əlamətlər müəyyən edilir:

**Problemlilik.** Burada əsas vəzifə şagirdi elə bir vəziyyətə salmaqdan ibarətdir ki, şagird kifayət qədər mövcud biliyə malik olmayacağını və müəllimin köməyi ilə yeni bilik və bacarıqların fəal formalaşdırılmasını tələb edəcəkdir. Şagirdlər şəxsi və digər təcrübələrə, eləcə də sağlam düşüncəyə və məntiqə etibar etməli olacaqlar.

*Təlim və tərbiyə prosesinin şagirdin gələcək praktiki vəzifələrinin və funksiyalarının xüsusiyyətlərinə uyğunluğu.* Bu, ilk növbədə, şagirdlərlə müəllimlər arasında şəxsi ünsiyyət və münasibətlər məsələlərinə aiddir. Bunun sayəsində şagirdlərin idrak fəaliyyəti haqqında emosional və şəxsi qavrayışını formalaşdırmaq mümkündür.

*Qarşılıqlı öyrənmə.* FTM-dan istifadə etməklə dərslərin keçirilməsinin bir çox forma və metodlarının əsas məqamı kollektiv fəaliyyət və müzakirə formasıdır. Şagirdlərin zehni qabiliyyətlərinin inkişafı ilə bağlı bir çox təcrübələr sübut edir ki, tədris prosesinin təşkilinin kollektiv formalarından istifadə onların inkişafına sırf intellektual xarakterli amillərdən daha çox təsir göstərir.

*Şagirdin xüsusiyyətlərini nəzərə alınması.* Şagirdin idrak fəaliyyətində fərdi zehni və yaradıcılıq imkanlarını nəzərə alan təhsil və idrak fəaliyyətinin təşkili tələb olunur. Bu xüsusiyyət həm də şagirdlərdə özünənəzarət, özünütənzimləmə və özünü öyrənmə mexanizmlərinin inkişafını nəzərdə tutur.

*Öyrənilən hadisələrin və problemlərin tədqiqi.* Bu xüsusiyyətin həyata keçirilməsi mövcud bilikləri ümumiləşdirmək, eləcə də əldə etmək bacarığına əsaslanan uğurlu özünütəhsil üçün zəruri olan ilkin əsas bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin edir.

*Motivasiyalar.* Fərdi və kollektiv müstəqil və xüsusi təşkil edilmiş təhsil və idrak fəaliyyəti kimi şagirdlərin fəaliyyəti motivasiya sistemi ilə inkişaf etdirilir və dəstəklənir. Eyni zamanda, müəllimin şagirdlər üçün istifadə etdiyi motivlərə aşağıdakılar daxildir: peşəkar maraq, təhsil və idrak fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti, rəqabət, dərslərin oyun xarakteri, emosional cəlb [19].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, “fəal tədris metodları” anlayışı XX əsrin ikinci yarısında geniş yayılmış və şagirdlərin mövqeyini passiv qəbuldan fəal transformasiyaya çevirərək izahlı illüstrativ təlim metodlarını tamamlayan xüsusi tədris metodlarının təyiniidir və kiçik qruplarda baş verən sosial-psixoloji hadisələrə əsaslanır. Fəal metodların müxtəlifliyi genişdir. Buna görə də, fəal öyrənmənin müxtəlif təsnifatlarına müraciət edək. FTM iki qrupa bölünür: qrup və fərdi.

Qruplar eyni zamanda müəyyən sayda iştirakçıya, fərdi olanlar isə yalnız digər şagirdlərlə birbaşa təmasda olmadan öz təlimini həyata keçirən konkret şəxsə tətbiq edilir. Fərqli müəlliflər fəal təlim metodlarının təsnifatı üçün müxtəlif əsaslara malikdirlər və onların hamısı müxtəlif sayda fəal təlim metodları qruplarını müəyyən edir. Məsələn, N.B. Cəfərova şərti olaraq fəal tədris üsullarını (qrupunu) üç qrupa birləşdirir:

a) müzakirə üsulları (müzakirə, təcrübədən insidentlərin təhlili, konkret seçim vəziyyətlərinin təhlili və s.);

b) oyun üsulları: yaradıcı və didaktik oyunlar, eləcə də idarəetmə fəaliyyətini təqlid edən rollu və işgüzar oyunlar.

c) həssas təlim (şəxslərarası təlim).

M. İlyasov fəal təlim metodlarını aşağıdakı kimi ayırır: İdrak fəaliyyətinin xarakterinə görə FTM-lar aşağıdakılara bölünür: peşə fəaliyyətinin imitasiyasına əsaslanan imitasiya və təqlid etməmə.

Simulyasiya üsullarının özəlliyi onların oyun və qeyri-oynlara bölünməsidir. Şagirdlərin müəyyən rolları oynamaı olduğu həyata keçirilməsi üçün üsullar oyun kimi təsnif edilir. Eyni zamanda, qeyri-oyn metodlarına konkret vəziyyətlərin təhlili, göstərişlərə uyğun hərəkətlər və s.

Problemlərin həlli yollarının axtarışında iştirakçıların fəaliyyət növünə əsaslanan üsullar bunlardır: müxtəlif əlamətlərə görə obyektlərin və ya hərəkətlərin sıralanması; proseslərin və strukturların optimallaşdırılması; obyektlərin layihələndirilməsi və tikintisi; idarəetmə, ünsiyyət və münaqişə vəziyyətlərində fəaliyyət taktikasının seçilməsi; dizayn, tədqiqat, idarəetmə və ya sosial-psixoloji problemin həlli; diqqət, ixtira, orijinallıq, sürətli düşünmə və s. bacarıqlarının nümayişi və öyrədilməsi.

İştirakçıların sayına görə fərqləndirilənlər: fərdi, qrup və kollektiv üsullar. M. İlyasov öz növbəsində FTM-nun üç növünü müəyyən etdi:

*Xüsusi vəziyyətlərin təhlili metodu.* Vəziyyətlər pedaqoji diqqətə görə fərqlənir və qarşıya qoyulan tapşırığa uyğun olaraq istifadə olunur: illüstrasiya situasiyası, nəzəri materialı nümayiş etdirmək üçün aparıcının təklif etdiyi konkret hal; vəziyyət tələbələrin bəzi elementləri vurğulamalı və yadda saxlamalı olduğu bir məşqdır; təklif olunan problemin artıq həll olunduğu qiymətləndirmə vəziyyəti və iştirakçılardan onu qiymətləndirmələri xahiş olunur; vəziyyət bir problemdir, qrupa təhlil edilməli və həll edilməli olan bir sıra suallar təqdim olunur. Müəllimin aparıcı funksiyanı yerinə yetirmədiyi, lakin xeyirxah müşahidəçi rolunu oynadığı sosial-psixoloji təlim iştirakçıların ünsiyyətinin subyektiv xarakterini təmin edir.

*Oyun. Modelləşdirmə və ya simulyasiya oyunları.* Oyunlar (simulyasiya) simulyasiya modelinin əvvəlcədən müəyyən edildiyi işgüzar oyunlara və iştirakçıların özləri həll sistemi seçdiyi təşkilati oyunlara bölünür. FTM-ların təsnifatı da mövcuddur ki, bu da onların dörd qrupa bölünməsinə, qrup və fərdi sinif formalarını birincinin üstünlüyü ilə birləşdirməyi nəzərdə tutur. Liderin (müəllim) rolu passiv olduqda, şagirdlər arasında canlı və birbaşa ünsiyyətə əsaslanan müzakirə üsulları və yalnız qarşılıqlı əlaqənin təşkili, fikir mübadiləsinin aparılması, lazım gəldikdə isə fərdi rəylərin işlənməsi və qrup yekun qərarının qəbulu proseslərinin idarə edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Oyunun bəzi və ya hətta bütün əsas elementlərindən bu və ya digər şəkildə istifadə edən oyun üsulları (rol oyunları, biznes (idarəetmə),

simulyasiya) real hadisələr) və bir sıra səbəblərə görə şagird üçün əlçatmaz olan yeni təcrübə əldə etməyə yönəlmiş.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və fəallığının stimullaşdırılması reyting xalları ilə rəqabət yolu ilə baş verən qiymətləndirmə üsulları. İştirakçıların şəxsiyyətinə və davranışına stimullaşdırıcı, korrektəedilmiş (düzəldici), inkişaf etdirici təsir göstərməyə yönəlmiş təlim metodları (davranış və şəxsiyyət yönümlü təlimlər). Prof. Y. Kərimov təqlid etməyən və təqlid edən fəal tədris üsullarını vurğulayır. Təqlid olunmayan siniflərin fərqli xüsusiyyəti öyrənilən prosesin və ya fəaliyyətin modelinin olmamasıdır. Bu zaman müəllimlə şagirdlər arasında əks əlaqənin, eləcə də onlar arasında birbaşa əlaqələrin qurulması təhsil-idrak prosesinin fəallaşmasına kömək edir. Simulyasiya dərslərinin xarakterik xüsusiyyəti tədqiq olunan prosesin modelinin (bu və ya digər kollektivin, eləcə də fərdi fəaliyyətin imitasiyasının) olmasıdır. Simulyasiya üsullarının özəlliyi onların oyun və qeyri-oynlara bölünməsidir. Şagirdlərin müəyyən rolları yerinə yetirməli olduğu üsullar oyun kimi təsnif edilir.

Y. Kərimov iddia edir ki, oyun əsaslı fəal tədris metodlarından istifadə edərkən materialın mənimsənilməsinin yüksək səmərəsi əldə edilir, çünki tədris materialının konkret praktiki və ya peşəkar fəaliyyətə əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşması təmin edilir. Bu metoddan istifadə etməklə müəllim şagirdlərin motivasiyasını və onların tədris və idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.(5)

### **Ədəbiyyat**

1. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005. 96 s
3. Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, Bakı, 2011.
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007. 132 s
5. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, Azərənəşr, 2009, 280 s.

### **Concept of active learning methods and their classification**

#### **Summary**

Active learning methods and their classification are discussed in the article. It is noted that active learning methods are teaching methods characterized by a high level of involvement of students in the learning process, as well as activation of their independent activity in solving the problems given to them. At this time, the feedback between the teacher and students, as well as the establishment of direct relations between them, activates the educational-cognitive process. The concept of "active teaching methods" is the definition of special teaching methods that are widespread in the second half of the 20th century and complement explanatory and illustrative teaching methods by changing the position of students from passive reception to active transformation, and is based on social-psychological phenomena that occur in small groups. Active methods are different. Therefore, various classifications of active learning are applied. The article presents an opinion on the classification of many authors, the characteristic features of each are commented.

**Key words:** learning process, active learning methods, feedback, cognitive process

### **Понятие активных методов обучения и их классификация**

#### **Резюме**

В статье рассматриваются активные методы обучения и их классификация. Отмечается, что активные методы обучения — это методы обучения, характеризующиеся высокой степенью вовлеченности студентов в процесс обучения, а также активизацией их самостоятельной деятельности в решении поставленных перед ними задач. В это время обратная связь между преподавателем и студентами, а также установление прямых отношений между ними активизирует учебно-познавательный процесс. Понятие «активные методы обучения» — это определение специальных методов обучения, получивших широкое распространение во второй половине XX века и дополняющих объяснительно-иллюстративные методы обучения путем изменения позиции студентов с пассивного приема на активное преобразование, и основано на социально-психологических явлениях, которые происходят в малых группах. Активные методы различны. Поэтому применяются различные классификации активного обучения. В статье представлено мнение о классификации многих авторов, прокомментированы характерные черты каждого.

**Ключевые слова:** процесс обучения, активные методы обучения, обратная связь, когнитивный процесс.

**RƏYÇİ:** dos. E.Vəliyeva